

Η Συγκρότηση της Ηγεσίας του Στρατού: Από την Ήττα του 1897 έως τους Βαλκανικούς Πολέμους

Δημήτριος Μαλέσης

ΣΥΝΟΨΗ

Η ήττα του ελληνικού στρατού στον πόλεμο με την Οθωμανική Αυτοκρατορία το 1897 έθεσε επιτακτικά το ζήτημα της αναδιοργάνωσής του. Οι προσπάθειες ξεκίνησαν από τον Γεώργιο Θεοτόκη και συνεχίστηκαν μετά το κίνημα του 1909 αλλά και τις πρώτες κυβερνήσεις του Ελευθερίου Βενιζέλου, ωστόσο η συγκρότηση της ηγεσίας του στρατού υπήρξε ένα θέμα που προκάλεσε έντονες πολιτικές διαμάχες. Η ηγεσία ανατέθηκε από το 1900 στον διάδοχο του ελληνικού θρόνου Κωνσταντίνο, γεγονός που προκάλεσε έντονες αντιδράσεις και πολιτικές συγκρούσεις, γιατί θεωρήθηκε ότι έτσι ο στρατός γινόταν όργανο στα χέρια του παλατιού, αποδεδειγμένος από την εκτελεστική εξουσία. Ο Βενιζέλος διατήρησε τον Κωνσταντίνο και το Επιτελείο του στην ηγεσία του στρατού, παρά τις έντονες αντιδράσεις μερίδας αξιωματικών, επειδή πίστευε ότι έτσι εξασφαλίζεται η εθνική ενότητα εν όψει των εξελίξεων στη Βαλκανική. Ωστόσο, όπως αποδείχθηκε μετά τη λήξη των Βαλκανικών πολέμων, είχε δημιουργηθεί χάσμα σε επίπεδο ηγεσίας, το οποίο θα εκδηλωθεί με σφοδρότητα το 1915-1917.

Λέξεις κλειδιά: Πόλεμος 1897, Βαλκανικοί Πόλεμοι, Ηγεσία Στρατού, Βενιζέλος, Κωνσταντίνος

Εισαγωγή

Το ζήτημα της οργάνωσης του στρατού τέθηκε από την πρώτη στιγμή της ίδρυσης του ελληνικού κράτους από τον Καποδίστρια αλλά και από το 1833, όταν αφίχθηκε ο Όθων και η αντιβασιλεία. Για τους Βαυαρούς η συγκρότηση τακτικού στρατού, απολύτως αφοσιωμένου στην κεντρική εξουσία, υπήρξε όρος εκ των ών ουκ άνευ προκειμένου να εμποδωθεί η ισχύς της κεντρικής εξουσίας στο αναρχούμενο και διαλυμένο αρτισύστατο κράτος. Σε αυτόν τον στόχο εξαντλείτο κυρίως η λειτουργία του στρατεύματος, διότι οι περί τη Μεγάλη Ιδέα διακηρύξεις αποδείκνυαν το μάταιο και κυρίως το επιβλαβές για τα εθνικά συμφέροντα των προσπαθειών καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, κάτι που αποδείχθηκε με τις αλληπάλληλες στρατιωτικές κινητοποιήσεις. Η στελέχωση και ο έλεγχος της ηγεσίας του στρατεύματος, συνεπώς, αποτελούσε για την εκάστοτε πολιτειακή και πολιτική ηγεσία πρόταγμα άμεσης προτεραιότητας, δεδομένου ότι έτσι εξασφαλιζόταν και ο έλεγχος του βασικότερου βραχίονα της κρατικής εξουσίας.

Για παραπομπή στο άρθρο: Δημήτριος Μαλέσης, «Η Συγκρότηση της Ηγεσίας του Στρατού: Από την Ήττα του 1897 έως τους Βαλκανικούς Πολέμους», *ΣΤΡΑΤΗΓΕΙΝ*, Τ. 1, (Καλοκαίρι 2019), 79-96.

Σκοπός της εργασίας είναι να εξετάσει αδρομερώς το ζήτημα της ηγεσίας του στρατού σε μια κρίσιμη 15ετία, από το 1897 έως και τους Βαλκανικούς πολέμους. Πρόκειται για έναν πυκνό ιστορικό χρόνο, μέσα στον οποίο συντελέστηκαν μεγάλες μεταβολές, εθνικών, πολιτικών και πολιτειακών διαστάσεων και στον οποίο η σημασία του στρατού και, κυρίως, η ηγεσία του αποτέλεσαν κορυφαίο ζήτημα, με πολλαπλές συνέπειες. Στην πραγματικότητα την επομένη του τερματισμού του πολέμου του 1897 ξεκινά μια περίοδος διχαστικών αντιπαραθέσεων, με αυξομειούμενη ένταση, αντιπαραθέσεις οι οποίες θα επηρεάσουν καθοριστικά και την περίοδο του Μεσοπολέμου μέχρι την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Το ζήτημα της Γενικής Διοικήσεως

Το θέμα για το ποια ήταν η ενδεδωμένη στελέχωση της ηγεσίας θα τεθεί επιτακτικά στο επίκεντρο της παραταξιακής διαμάχης κυρίως μετά την ήττα στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897. Η διάψευση των ελπίδων για την υλοποίηση της αλυτρωτικής πολιτικής με τρόπο εξαιρετικά επώδυνο και παταγώδη θα προκαλέσει τριγμούς και θα θέσει ερωτήματα για την ασκούμενη εξωτερική αλλά και στρατιωτική πολιτική. Με την αναζήτηση των υπευθύνων για τον «ατυχή πόλεμο»,¹ οι αιτιάσεις θα στραφούν και εναντίον του 29χρονου διαδόχου του θρόνου, ο οποίος παρά το νεαρόν της ηλικίας του είχε τεθεί επικεφαλής του στρατού. Ο πεσιμισμός που διαχύθηκε στην κοινωνία έθεσε εν αμφιβόλω το υπάρχον πολιτικό σύστημα και αμφισβητήθηκε η αποτελεσματικότητα των κοινοβουλευτικών θεσμών, το ίδιο «το εξηθρωμένον, αναισθητον και ψοφοδέες Κράτος», και φυσικά οι λειτουργοί του. Ωστόσο, από την εν γένει κριτική ο στρατός ως εθνικός θεσμός θα βγει αλώβητος και τα πυρά θα συγκεντρώσουν «η σεσηπυία Πολιτεία» και «όσοι κατεδείχθησαν φύσει αφιλότιμοι και δειλοί».² Το ζήτημα, βέβαια, ήταν να καταδειχθούν αυτά τα πρόσωπα. Και εν όσω τα γεγονότα της ήττας ήταν πρόσφατα, αποφασίστηκε να συσταθεί ειδική εννεαμελής επιτροπή, με πρόεδρο τον υποστράτηγο Γεώργιο Μαυρομιχάλη, προκειμένου να αναζητήσει ευθύνες μεταξύ των στρατιωτικών, για το «ποιοι υπελήφθησαν κατά την εκτέλεσιν του καθήκοντός των» και να επιβάλει ποινές, οι οποίες μπορούσαν να φτάσουν μέχρι την απόταξη ή την άσκηση ποινικής διώξεως.³ Ωστόσο, η έρευνα δεν απέδωσε τίποτα και «το αποτέλεσμα απέβη μηδαμινόν και το φως το οποίον ανέμενον εκ της εργασίας εκείνης οι αφελέστεροι ουδόλως ανεφάνη».⁴ Εκείνο που ήταν ευδιάκριτο πάντως ήταν η προσπάθεια να αποκαθαρθεί από οποιαδήποτε ευθύνη ο Κωνσταντίνος και για το λόγο αυτό ομάδα αξιωματικών, εκείνοι που αργότερα ως έμπιστοί του θα στελεχώσουν του Επιτελείου του, ανέλαβε να συντάξει *Έκθεσιν* για τον πόλεμο.⁵

¹ Ο χαρακτηρισμός αυτός αναφέρθηκε για πρώτη φορά στην εφ. *Άστυ* στις 28 Απριλίου και έτσι ταξίδεψε στο εθνικό συλλογικό υποσυνείδητο για πολλές δεκαετίες, ίσως γιατί έτσι αμβλύνονταν μερικώς οι οικτρές εντυπώσεις από την επαίσχυντη ήττα.

² Γεώργιος Αντωνόπουλος, *Λόγος Α' Περί του πολέμου και του στρατού, εκφωνηθείς τη 31 Οκτωβρίου εν τη πλατεία του Πανεπιστημίου προς τους φοιτητάς και δημοσιεύόμενος δαπάνη αυτού*, (εν Αθήναις: εκ του τυπογραφείου "Η Ομόνοια", 1899).

³ Φ.Ε.Κ. της 7^{ης} Οκτωβρίου 1897, αρ. 144, «Περί συστάσεως στρατιωτικής ελεγκτικής επιτροπής».

⁴ Γεώργιος Ασπρέας, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, 1821-1921* (εν Αθήναις: 1922), τ. Β', 278.

⁵ Βλ. Υπουργείον Στρατιωτικών, *Έκθεσις της Α. Β. Υψηλότητος του Διαδόχου επί των πεπραγμένων του στρατού Θεσσαλίας κατά την εκστρατείαν του 1897, υποβληθείσα εις το υπουργείον των Στρατιωτικών*, εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1898. Βλ. επίσης, Βίκτωρ Δούσμανης, *Απομνημονεύματα. Ιστορικά σελίδες τας οποίας έζησα*, (Αθήναι: 1946), 22· Ιωάννης Μεταξάς, *Το Προσωπικό του Ημερολόγιου*, (Αθήναι:

Το 1899 θα προκηρυχθούν εκλογές, με το ίδιο ζήτημα να αποτελεί ένα από τα κύρια σημεία της κομματικής αντιπαράθεσης. Η αντίληψη που είχε αρχίσει να κερδίζει έδαφος ήθελε τον στρατό αποστασιοποιημένο από τις πολιτικές παρατάξεις, με πρώτη βασική μεταρρύθμιση τον περιορισμό του δικαιώματος του εκλέγεσθαι στους εν ενεργεία αξιωματικούς.⁶ Η ετυμηγορία του εκλογικού σώματος θα αναδείξει τον Γεώργιο Θεοτόκη για πρώτη φορά πρωθυπουργό. Από τον βασιλικό λόγο αλλά και από τις προγραμματικές δηλώσεις του Κερκυραίου πολιτικού κατέστη σαφές ότι το ζήτημα του στρατού αποτελούσε προτεραιότητα για τη νέα κυβέρνηση και, μάλιστα, με την πρόσκληση ξένων εκπαιδευτών οι οποίοι θα συνέβαλαν στην καλύτερη δυνατή ανασυγκρότησή του, μολονότι η πρόσφατη χρεοκοπία είχε δυσχεράνει τη δημοσιονομική πολιτική.⁷

Για το λόγο αυτό οι ξένοι εκπαιδευτές, τελικά, δεν προσκλήθηκαν, ωστόσο επιχειρήθηκε μια βαθειά τομή με την ψήφιση του νόμου περί «Γενικής Διοικήσεως». Με το νόμο αυτό ο έλεγχος του στρατού περνούσε στο παλάτι, εν προκειμένω στον διάδοχο Κωνσταντίνο. Οι σταθερά φιλομοναρχικές θέσεις του Θεοτόκη και η πιστή αφοσίωση στις επιλογές του παλατιού πάντως δεν αποτελούν επαρκή απόδειξη για να ερμηνεύσουμε αυτήν την απόφαση. Ας σημειωθεί, ότι ο πρώτος πολιτικός που επιδίωξε κάτι τέτοιο ήταν ο Χαρίλαος Τρικούπης αλλά το μέτρο ανατράπηκε με την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Δηλιγιάννη.⁸ Στην επιδίωξη αυτή του Θεοτόκη, εκτός από το φιλομοναρχισμό του, μπορούμε να δούμε την καλοπροαίρετη απόφασή του να αποκόψει τον ομφάλιο λώρο που συνέδεε το κομματικό σύστημα με τους αξιωματικούς, τη βαθμολογική τους ανέλιξη ή τη δόμηση των ενόπλων δυνάμεων. Ή, ακόμη, ότι η παράδοση του ελέγχου του στρατού στον διάδοχο θα μπορούσε να περιορίσει τις εξωθεσμικές παρεμβάσεις του στα στρατιωτικά ζητήματα, κάτι που είχε αρχίσει να διαφαίνεται ήδη από τα πρώτα βήματά του ως ανώτατος αξιωματικός. Ταυτόχρονα, όμως, δεν θα πρέπει να παραβλεφθεί το γεγονός ότι η πολιτική αυτή συνέτεινε στο να δημιουργηθεί ένας άλλος εξουσιαστικός πόλος γύρω από τον διάδοχο, ενισχυμένος πλέον με στρατιωτική ισχύ και λειτουργώντας παράλληλα ή και αντίθετα από τα συνταγματικώς προβλεπόμενα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, θα ήταν δύσκολο για την εκάστοτε εκτελεστική εξουσία αλλά και το κοινοβούλιο να ελέγξει το στράτευμα, συνεπώς ενισχυόταν η αντικοινοβουλευτική τάση που είχε αρχίσει να παρεισφρύνει στο πολιτικό σκηνικό της χώρας.

Σε κάθε περίπτωση, για να υλοποιήσει την πρόθεσή της η κυβέρνηση Θεοτόκη θα έπρεπε να ξεπεράσει δύο σημαντικούς σκοπέλους. Ο ένας αφορούσε τον ίδιο τον Κωνσταντίνο και τις εικαζόμενες ευθύνες που είχε για την ήττα του 1897 και ο άλλος το κοινοβούλιο, όπου ο πρωθυπουργός όφειλε να δώσει πειστικές απαντήσεις για ένα τόσο σοβαρό εγχείρημα. Και αν η συσταθείσα επιτροπή με την *Έκθεσιν* που έδωσε στη

Εστία, 1951) τ. Α1, 198: «Η δημοσίευσις της Εκθέσεως θα επανορθώση το στρατιωτικόν γόητρον του Διαδόχου».

⁶Βλ. χαρακτηριστικά, την άποψη του Αθανασίου Ευταξία, *Η Ελλάς εν τω μεταίχμιω Ζωής και Θανάτου. Πολιτική μελέτη*, (εν Αθήναις: εκ του τυπογραφείου "Νεολόγου" Κωνσταντινουπόλεως, 1897), 107: «ν' αποδώσωμεν τον στρατόν εις τον στρατόν, απομακρύνοντες αυτόν πάσης επηρείας της πολιτικής».

⁷ Βλ. τις αγορεύσεις των βουλευτών Κρίτσα, Παπαγιανόπουλου και Δραγούμη. Ο τελευταίος επεσήμανε ότι «τότε μόνον εννώω ότι είναι δυνατόν να φανή χρήσιμος η παρουσία των καλουμένων ξένων», εάν «ηθέλωμεν έχει την βεβαιότητα, πρώτον ότι έχομεν σταθεράς προσόδους[...]έπειτα, ότι οι πόροι ημών θέλουσιν είναι επαρκείας». Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής, 1-3 Ιουλίου 1899, Συνεδρίασις 66^η, 1223-1225.

⁸ Δημήτρης Μαλέσης, *"...ν' ανάψη η επανάστασις": Μεγάλη Ιδέα και Στρατός τον 19^ο αιώνα*, (Αθήνα: Ασίνη 2018), 239-44.

δημοσιότητα ανέλαβε να παραδώσει στην κοινωνία τον διάδοχο άμοιρο ευθυνών, στον κοινοβουλευτικό στίβο οι δυσκολίες ήταν πιο μεγάλες. Και αυτές προέρχονταν από τους κόλπους της ίδιας της κυβέρνησης και ειδικά από τον αρμόδιο υπουργό Κωνσταντίνο Κουμουνδούρο. Στρατιωτικός ο ίδιος, γιός του πρώην πρωθυπουργού, είχε μεγάλη απήχηση και για τον λόγο ότι στον πόλεμο του 1897 ήταν από τους λίγους αξιωματικούς που είχαν καταφέρει να διακριθούν στη μάχη που δόθηκε στα Πέντε Πηγάδια, ήταν «ο δεύτερος[μετά τον Σμολένσκι] υπουργός τον οποίον υπέδειξεν ο πόλεμος».⁹ Με σημαντική επιρροή και στους κόλπους των αξιωματικών ο Κουμουνδούρος θα βρει συμμάχους στην πολιτική του ενστόλους οι οποίοι δεν ανήκαν στα δύο «ευγενή» όπλα της εποχής, το Μηχανικό και το Πυροβολικό. Να υπενθυμίσουμε ότι υφείρπε ένας ιδιότυπος ανταγωνισμός μεταξύ των αξιωματικών που υπηρετούσαν στα δύο αυτά σώματα και τους υπόλοιπους, οι οποίοι αισθάνονταν παραγκωνισμένοι και μισθολογικά αδικημένοι. Η πρόθεση του Κουμουνδούρου να υιοθετήσει τις θέσεις τους θα προκαλέσει αντιδράσεις. Ο Ιωάννης Μεταξάς, αξιωματικός του Μηχανικού ο ίδιος, εξέφραζε τους φόβους του και έτσι αποκαλύπτει μια υποδόρια διαμάχη, αφού με την πολιτική του Κουμουνδούρου πίστευε ότι «οι αξιωματικοί των τεχνικών όπλων καταδικάζονται εις την στασιμότητα», ενώ θεωρούσε ότι τελικά θα επικρατήσει «η ημιμάθεια και η τελεία αμάθεια των πλείστων».¹⁰

Στη διαμάχη που σταδιακά κορυφωνόταν ο βασιλιάς Γεώργιος έλαβε σαφή θέση, δεδομένου ότι το ζήτημα της *Γενικής Διοικήσεως* ήταν «φλέγον» και «ζωτικής» σημασίας, όπως εκμυστηρεύτηκε στον Βρετανό πρεσβευτή Έγκερτον.¹¹ Για το λόγο αυτό δεν δίσταζε να πιέζει τον Θεοτόκη εμμέσως ή αμέσως ώστε να παραγκωνιστεί ο υπουργός του. Και από τη στιγμή που ο πρωθυπουργός δεν ελάμβανε σαφή θέση, ο Κουμουνδούρος υπέβαλε την παραίτησή του στις 28 Δεκεμβρίου του 1899. Στη συζήτηση που ακολούθησε στο κοινοβούλιο η κυβέρνηση δέχθηκε τα πυρά της αντιπολίτευσης,¹² ωστόσο το απόσπασμα από έναν ανώνυμο αρθρογράφο, πιθανόν αξιωματικό, δίνει το στίγμα του προβλήματος, το οποίο αργότερα θα διογκωθεί:

*[...]άμα εις πρίγκηψ αναλάβη διοίκησιν μονάδος στρατού, πάραυτα το επιτελείον του μεταβάλλεται εις αυλήν και οι επιτελείς εις αυλικούς μεθ' όλων των αναποφεύκτων συνεπειών[...]πώς να υπάρξη αρμονία εις επιτελείον πρίγκιπος; Έκαστος των περι αυτόν, ζηλοτύπως έχων την εύνοιαν του πρίγκιπος, θα υποβλέπη, θα μισή, θα ραδιουργή και θα υπονομεύη τους λοιπούς. Τα εκ των παθών τούτων αποτελέσματα δύνανται εν πολέμω να φθάσωσι μέχρις εθνικής προδοσίας.*¹³

Εκτός από τις πολιτικές αντιδράσεις που προκάλεσε η παραίτηση του Κουμουνδούρου, δεν θα πρέπει να αγνοηθεί ο ισχυρός αντίκτυπος που είχε σε σημαντική μερίδα στρατιωτικών. Η επίσκεψη, για παράδειγμα, 120 αξιωματικών στο σπίτι του παραιτηθέντος υπουργού την πρωτοχρονιά του 1900 για να του απευθύνουν ευχές και να του εκφράσουν «συγχρόνως και την λύπην των διά την παραίτησιν του ως υπουργού των Στρατιωτικών»¹⁴ συνιστούσε

⁹ Εφ. *Εστία*, 3.4. 1899.

¹⁰ Μεταξάς, τ. Α2, 412-3.

¹¹ Νίκη Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα, 1880-1910*, (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2009), 272.

¹² Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής, 16 Ιανουαρίου 1900, Συνεδρίασις 16, 295 και επ.

¹³ *Διασκόπησις του περί Γενικής Διοικήσεως του Στρατού σχεδίου νόμου. Αστειότης αστειοτήτων, τα πάντα αστειότητες*, εν Αθήναις τη 16 Φεβρουαρίου 1900, Αρχείο Στέφανου Δραγούμη, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

¹⁴ *Άστυ*, 3.1. 1900.

δημόσια έκφραση δυσaréσκειας και αποκάλυπτε την υπολανθάνουσα διαμάχη στους κόλπους του στρατεύματος. Από την άλλη πλευρά, η επικράτηση της πολιτικής του παλατιού χαιρετίστηκε ως νίκη και προδιέγραφε τη σύγκρουση των επόμενων ετών. Ο Μεταξάς σημείωνε προφητικά:

[...]συνήφθη ήδη ο αγών εν Ελλάδι μεταξύ Μοναρχισμού και Κοινοβουλευτισμού[...]σφάλλει όμως κατά τούτο: ότι νομίζει ότι το μοναρχικόν κόμμα ευρίσκεται εν τη Βουλή. Το μοναρχικόν κόμμα είναι έξω της Βουλής, είναι δε αυτός ούτος ο Διάδοχος. Στηρίζεται δ' ούτος επί εκείνων οίτινες, εκ καταγωγής και εκ χαρακτήρος, είναι αφοσιωμένοι εις την μοναρχικήν ιδέαν[...]και εις εκείνους οι οποίοι, υποφέροντες, είτε αμέσως είτε εμμέσως, είτε πολύ είτε ολίγον, εκ του ακράτου Κοινοβουλευτισμού, τον απεστράφησαν και ζητούν να καταφύγουν εις την Μοναρχίαν[...]ακριβώς τούτο είναι η ουσία του Μονάρχου: το να στηρίζεται επί της θελήσεως και της αποφασιστικότητος της Μοναρχίας και όχι επί της πειθούς διά των εν τη Βουλή συζητήσεων.[...] Μου είναι αδιάφορον αν ο Βασιλεύς είναι καλός ή κακός, επιβλαβής ή ωφέλιμος· τον ακολουθώ τυφλώς εις ό,τι θέλει· η θέλησίς του είναι δι' εμέ νόμος.¹⁵

Το ζήτημα της ηγεσίας στο στράτευμα θα επανέλθει με οξύτητα το 1903 επί πρωθυπουργίας Θεόδωρου Δηλιγιάννη. Ο γορτύνιος πολιτικός είχε ως βασική προεκλογική θέση την κατάργηση του θεσμού της *Γενικής Διοικήσεως*, πλην όμως ανέκρουσε πρύμνα όταν ανέλαβε τη νέα κυβέρνηση. Τη στάση αυτή δεν συμμερίστηκε ο υπουργός Στρατιωτικών Θεόδωρος Λυμπρίτης, ο οποίος κατέθεσε νομοσχέδιο, με το οποίο επιχειρούσε να αφαιρέσει αρμοδιότητες από τον Κωνσταντίνο. Η αντίδραση του παλατιού υπήρξε άμεση και ο Δηλιγιάννης, χωρίς περιστροφές «επροτίμησε μάλλον να εισακούση την επιθυμίαν του κόμματός του και ιδίως των μάλλον φιλοβασιλικών εκ των Υπουργών του,[...]αφήσας εκτεθειμένον τον Υπουργόν των Στρατιωτικών κ. Λυμπρίτην, όντα φύσει επιμόνου χαρακτήρος και μη εννοούντα να υποχωρήση».¹⁶ Ακολούθησε περίοδος σύγχυσης, καθώς ο Δηλιγιάννης δεν αποσαφήνιζε τη θέση του, με αποτέλεσμα ο Λυμπρίτης να υποβάλει την παραίτησή του «βλέπων εαυτόν κατάμονον εις τα στρατιωτικά νομοσχέδια»,¹⁷ και κατανοώντας πλέον ότι δεν απολαμβάνει της εμπιστοσύνης, όχι μόνον της Αυλής, άλλα ούτε καν του πρωθυπουργού.¹⁸ Ήταν φανερό ότι ο γέρων πρωθυπουργός απέφυγε τη σύγκρουση με το θρόνο και αφού «υπέστη ταλαντεύσεις και κλονισμούς»,¹⁹ «αφήκε τον Υπουργόν του εκτεθειμένον εις έν είδος εμμέσου αποδοκιμασίας», δεδομένου ότι επιθυμία του ήταν «προ πάντων να είνε Πρωθυπουργός»²⁰ και όχι να θέσει εν αμφιβόλω το αξίωμά του. Η εξέλιξη τον έβρισκε μάλλον «κατευχαριστημένον»²¹ ή έστω τον ανακούφισε, θεωρώντας ότι θα εξασφάλιζε έτσι τη στήριξη του θρόνου, διατηρώντας

¹⁵ Μεταξάς, τ. Α2, 526-7. Βλ. ωστόσο και ανάλογες θέσεις στο Παναγιώτης Δαγκλής, *Αναμνήσεις-έγγραφα-αλληλογραφία*, επιμ. Ξενοφών Λευκοπαρίδης, (Αθήναι: 1965), τ. Α', 214-5.

¹⁶ Στο ίδιο, 241-2.

¹⁷ *Ακρόπολις*, 18.3.1903.

¹⁸ Ο Λυμπρίτης «ήρχισε να θεωρή εαυτόν υποβλεπόμενον παρά της Αυλής, να εκλαμβάνη δε ότι η θέσις του παρά τη κυβερνήσει ήτο δυσάρεστος», *Ακρόπολις*, 20.3. 1903.

¹⁹ *Εμπρός*, 9.3. 1903.

²⁰ *Εμπρός*, 18.3. 1903.

²¹ *Εστία*, 18.3. 1903.

την πολυπόθητη πρωθυπουργία. Αλλά και αυτή η επιδίωξη σύντομα θα διαψευσθεί, αφού λίγους μήνες μετά θα απολέσει την κυβερνητική πλειοψηφία. Σημασία έχει ότι μέσα σε τρία χρόνια θυσιαζόταν, μετά τον Κουμουνδούρο, ένας ακόμη υπουργός Στρατιωτικών.

Στην αντιπαλότητα που είχε εκδηλωθεί μεταξύ στέμματος και κοινοβουλευτικών κυβερνήσεων, ως προς τον έλεγχο του στρατιωτικού μηχανισμού, η πρώτη πλευρά κατίσχυε πλήρως. Ταυτοχρόνως, στους κόλπους των αξιωματικών η πόλωση παγιωνόταν. Όσοι αξιωματικοί ήταν αντίθετοι με τις εξελίξεις και τον κυρίαρχο ρόλο που ανέλαμβανε το παλάτι στα στρατιωτικά πράγματα διαπίστωναν πως οι πολιτικές ηγεσίες και το κοινοβούλιο είτε δεν ήθελαν είτε δεν μπορούσαν να επιβληθούν στις ανακτορικές αξιώσεις.

Το κίνημα του *Στρατιωτικού Συνδέσμου* και η *έλευση του Βενιζέλου*

Ένα από τα βασικά αιτήματα, όπως διατυπώθηκαν στην προκήρυξη των αξιωματικών του Στρατιωτικού Συνδέσμου στις 15 Αυγούστου 1909, αφορούσε την ηγεσία του στρατεύματος και οι συντάκτες έθεταν ευθέως το ζήτημα του διαδόχου και των πριγκίπων, οι οποίοι κατείχαν σημαντικές θέσεις στα ανώτατα κλιμάκια:

[...]πρέπει, χάριν αυτού του συμφέροντος της Δυναστείας, όπως ο τε Διάδοχος και οι Βασιλόπαιδες, απόσχωσι της ενεργού και διοικητικής εν τω στρατώ και τω ναυτικώ υπηρεσίας, διατηρούντες τους ούς κέκτηνται βαθμούς και προαγόμενοι, όπως προς τούτο ευδοκεί ο Βασιλεύς.

Κι αυτό διότι:

ό τε διάδοχος και οι Βασιλόπαιδες, αναλαμβάνοντες ενεργόν και διοικητικήν υπηρεσίαν[...]κατ' ουσίαν όμως διοικούσι τελείως ανευθύνως, επί μεγίστη ζημία του συμφέροντος της υπηρεσίας και των ατόμων και παρά τον συνταγματικόν χάρτην της χώρας.

Το θέμα του διαδόχου και των βασιλοπαιδών ήταν απολύτως συνδεδεμένο με τον ηγετικό πυρήνα του στρατεύματος και ειδικότερα με εκείνη την κλειστή ομάδα των αξιωματικών που ως έμπιστοι του θρόνου περιέβαλαν τον Κωνσταντίνο και δημιουργούσαν την εντύπωση ότι επικρατούσε καθεστώς αναξιοκρατίας και νεποτισμού. Ο Λεωνίδας Παρασκευόπουλος κάνει λόγο για «κλίκες» συναδέλφων του, οι οποίοι «προσεπάθουν να επιδεικνύουν την παρά τω Διαδόχω και τους άλλους βασιλόπαιδας ισχύν των» και «εξεμεταλλεύοντο τας σχέσεις των».²² Το ίδιο πιστεύει και ο Αλέξανδρος Μαζαράκης-Αινιάν:

Είχε κανείς την εντύπωσιν ότι η Γενική Διοίκησης και το επιτελείον, αφού διά πρώτην και τελευταίαν φοράν έστειλαν εις την στρατιωτικήν ακαδημίαν του Βερολίνου 3-4 αξιωματικούς προς εκπαίδευσιν, τον Μεταξάν, Στρατηγόν κλπ και 2-3 άλλοι επήγαν εκεί δι' ιδίων εξόδων, εθεώρησεν ότι δεν χρειάζεται να λάβουν ανωτέραν εκπαίδευσιν

²²Λεωνίδας Παρασκευόπουλος, *Αναμνήσεις, 1896-1920*, (Αθήναι: Β' έκδοση, 1955), τ. Α', 69. Και η γνώμη ανώνυμου αξιωματικού για το καθεστώς που επικρατούσε στο στράτευμα, όπως διατυπώθηκε λίγες ημέρες μετά την επικράτηση του κινήματος:«[...]ήρχισεν δημιουργουμένη στρατιωτική αριστοκρατία, ήτις παν άλλο ή πρόοδον προσιωνίζετο διά το στράτευμα το οποίον διά τους ανωτέρους λόγους και ιδίως ένεκα της αδιαφορίας των εκάστοτε κυβερνήσεων, είχε κατανήσει αξιοθρήνητο κηφηνариό»· *Ακρόπολις*, 24.8.1909.

άλλοι αξιωματικοί, μήπως τυχόν χάσουν το μονοπώλιον της σοφίας οι άλλοι ευνοούμενοι. Καθ' όλην την πενταετή περίοδον της Γενικής Διοικήσεως ουδέ εις αξιωματικός εστάλη εις Ευρώπην προς εκπαίδευσιν.²³

Οι κινηματίες αξιωματικοί του *Συνδέσμου* επιβλήθηκαν χωρίς να συναντήσουν κάποια αξιόλογη αντίδραση εκ μέρους της κυβερνήσεως Δημητρίου Ράλλη. Όπως καμία απολύτως αντίδραση δεν εκδηλώθηκε από το παλάτι. Ο Γεώργιος ευπροσάρμοστος στις κρίσιμες εξελίξεις, όπως απέδειξε η 50χρονη βασιλεία του,²⁴ άφηνε να φανεί εκ των υστέρων ότι κάθε άλλο παρά αντίθετος ήταν στο κίνημα του *Συνδέσμου*.²⁵ Από τη στιγμή, όμως, που η προκήρυξη είχε θέσει ζήτημα ηγεσίας στον στρατό κατά τρόπο απόλυτο δεν έμενε παρά η απομάκρυνση των βασιλοπαίδων. Έτσι ο διάδοχος Κωνσταντίνος και ο πρίγκιπας Νικόλαος τέθηκαν σε διαθεσιμότητα με αίτηση που κατέθεσαν οι ίδιοι, ενώ οι πρίγκιπες Ανδρέας και Χριστόφορος και ο γιός του διαδόχου, ο Γεώργιος, έλαβαν τριετή άδεια εκπαίδευσως. Μολονότι ο *Σύνδεσμος* δεν απαίτησε την απομάκρυνση του διαδόχου και των πριγκίπων από το στράτευμα αλλά μόνον από τις ηγετικές θέσεις, διατηρώντας τους βαθμούς που είχαν και να προάγονται, «όταν προς τούτο ευδοκή ο Βασιλεύς», οι εξελίξεις έθιξαν το φιλότιμό τους, θεωρώντας τις απαιτήσεις «εξευτελιστικές» για τους ίδιους. Με επιστολή τους προς τον πρόεδρο της βουλής ζητούσαν την «επιπήφισιν» σχετικού νομοσχεδίου «άνευ αντιρρήσεων».²⁶ Το κλίμα αποδίδει εύγλωττα και παραστατικά μέσα από το παλάτι ο πρίγκιπας Νικόλαος:

Βλέποντες πως διεμορφούτο η κατάσταση και ότι ο στρατιωτικός σύνδεσμος παρεσκεύαζε νομοσχέδιον περί απομακρύνσεως ημών εκ του στρατού, διά να γλυτώσωμεν τον πατέρα μας από την ταπεινώσιν να υπογράψη την αποπομπή μας, παρητήθημεν όλοι[...]. Ενθυμούμαι επίσης, ότι εκείνον τον καιρόν παρέστημεν εις επιμνημόσυνον λειτουργίαν εις την καθολικήν εκκλησίαν[...]. Ήτο ιδιαίτέρως οδυνηρόν διά τους αδελφούς μου και εμέ το ότι ενεφανίζόμεθα διά πρώτην φοράν με πολιτικήν ενδυμασία. Είχομεν ένα συναίσθημα πραγματικής ταπεινώσεως. Προ της λειτουργίας, ενώ ανεμέναμεν την άφιξιν του Βασιλέως, ο πρωθυπουργός ήλθε και μου είπε: "Δεν κρυνώτε χωρίς την στολήν σας;". "Κρυνώ ηθικώς" του απάντησα.²⁷

²³ Αλέξανδρος Μαζαράκης-Αινιάν, *Απομνημονεύματα*, (Αθήναι: Ίκαρος, 1948), 95.

²⁴ Σκιαγραφώντας το πολιτικό πορτραίτο του Γεωργίου, ο Γεώργιος Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920. Ιστορική μελέτη*, (Αθήναι: Ίκαρος, 1970) τ. Α', 141-2, έγραφε χαρακτηριστικά: «[...]ο Γεώργιος ανήκεν εξ ιδιοσυγκρασίας και αγωγής, εις την αστικήν και συντηρητικήν συνταγματικήν σχολήν, η οποία τόσο βαθέως χαρακτηρίζει τον δέκατον ένατον αιώνα. Αναπτυχθείς έπειτα εν τω μέσω μεγάλων κοινοβουλευτικών, οίος ο Κουμουνδούρος και ο Τρικούπης, ο βασιλεύς των Ελλήνων ηδύνατο να λέγη όπως ο Λουδοβίκος-Φίλιππος των Γάλλων: "Όταν οι υπουργοί μου χάσουν την εμπιστοσύνην της Βουλής, τους στέλλω περίπατον. Εφ' όσον την έχουν, είμαι ξένοιαστος και πηγαίνω εγώ περίπατον." [...] Εγνώριζεν επίσης το κύριον πλεονέκτημα της κληρονομικής εξουσίας: την διάρκειαν».

²⁵ Σκριπ, 20.8.1909, όπου δήλωση ανώνυμου πολιτευτή, ο οποίος απηχούσε τη θέση του Γεωργίου, σύμφωνα με την οποία ο *Σύνδεσμος* έπρεπε να απευθυνθεί σε αυτόν τον ίδιο για να ηγηθεί του κινήματος.

²⁶ Πρίγκιπας Νικολάου, *Ημερολόγιο 1909-1912*, επιμ. Κώστας Σταματόπουλος, (Αθήνα: Φερενίκη, 2011), 230. Η υπογράμμιση στην επιστολή.

²⁷ Του ίδιου, *Τα Πενήντα χρόνια της Ζωής μου*, (Αθήναι: Ελληνική Έκδοσις Γκρέκα, 1926), 267-8. Στο *Ημερολόγιο* του, 183, πνέει μένεα για τους *Συνδεσμίτες* και δεν φείδεται χαρακτηρισμών, όπως «καταστροφείς και προδότες του τόπου».

Την αμέσως επομένη περίοδο του κινήματος και ενώ ο *Στρατιωτικός Σύνδεσμος* έλεγχε στην πραγματικότητα την εξουσία, με την κυβέρνηση Κυριακούλη Μαυρομιχάλη να περιορίζεται σε ρόλο διεκπεραιωτή, καταβλήθηκαν συντονισμένες προσπάθειες για τη βελτίωση των πραγμάτων στο στρατό και στο πολεμικό ναυτικό. Εν προκειμένω, σημασία έχει η απόφαση να προσκληθεί αλλοδαπός αξιωματικός, με το βαθμό του αντιστρατήγου ή του υποστρατήγου, για να αναλάβει την αρτιότερη οργάνωση και εκπαίδευση του στρατού.²⁸ Και μολονότι δεν εκφραζόταν κάποια άποψη για τη χώρα προέλευσης, η προτίμηση του *Συνδέσμου* προς τη Γαλλία ήταν δεδομένη και αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία για όσα θα ακολουθήσουν.

Εν τω μεταξύ, την εκδήλωση του κινήματος της 15^{ης} Αυγούστου ο Ελευθέριος Βενιζέλος την παρακολουθούσε από την ιδιαίτερη πατρίδα του, τα Χανιά, αρθρογραφώντας με διθυραμβικά σχόλια για τους *Συνδεσμίτες* αξιωματικούς.²⁹ Αρχικά ο Κρητικός πολιτικός δεν αποδέχθηκε την πρόταση του *Συνδέσμου* να αναλάβει τα ηνία της χώρας, ωστόσο στις εκλογές της 8^{ης} Αυγούστου 1910 εξελέγη με ρεκόρ ψήφων βουλευτής Αττικοβοιωτίας, μολονότι δεν συμμετείχε στον προεκλογικό αγώνα. Από τη στιγμή εκείνη ξεκίνησε η κατά γενική ομολογία έντονη παρουσία του ως ελλαδίτη πολιτικού. Στην επόμενη εκλογική αναμέτρηση, το Νοέμβριο του ίδιου έτους θα πετύχει συντριπτική νίκη εξασφαλίζοντας παντοδύναμη κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Έτσι μπορούσε ανεμπόδιστα να υλοποιήσει το πολιτικό του πρόγραμμα.

Ως προς τον στρατό, ο Βενιζέλος κράτησε για τον ίδιο το χαρτοφυλάκιο του υπουργείου Στρατιωτικών, κάτι που δείχνει και το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του για τον συγκεκριμένο τομέα. Η επάνδρωση της κορυφής στην ιεραρχία του στρατεύματος αποτελούσε, ασφαλώς, το μέγιστο ζήτημα για τον ηγέτη των Φιλελευθέρων, με δεδομένο μάλιστα το γεγονός ότι ο ίδιος όφειλε, εν πολλοίς, την παρουσία του στην κεντρική πολιτική σκηνή στον *Στρατιωτικό Σύνδεσμο*. Ευθύς εξαρχής πάντως ο Βενιζέλος κατέστησε σαφές ότι η «επαναστατική κατάσταση πρέπει να λήξει το ταχύτερον, διά να επανέλθουν οι αξιωματικοί εις τα έργα των και να προπαρασκευασθή το Κράτος, όπως αντιμετωπίση σοβαρώτατα γεγονότα εν τη Βαλκανική», τα οποία μάλιστα θεωρούσε «λίαν προσεχή».³⁰ Και δεν εννοούσε σε καμία περίπτωση να τηρήσει ευνοϊκή στάση έναντι των στρατιωτικών του *Συνδέσμου*, αντιθέτως όπως διαβεβαίωνε τον βασιλιά «θα περιοστοιχίζετο με τους εκλεκτότερους αξιωματικούς του στρατού» και όχι με αξιωματικούς αναμιχθέντας και δράσαντας εις τον Στρατιωτικόν Σύνδεσμον».³¹ Το ερώτημα ήταν η στάση που θα τηρούσαν οι αξιωματικοί του *Συνδέσμου* ή τουλάχιστον μια μερίδα αυτών, οι αδιάλλακτοι. Και το ερώτημα θα γίνει πιο σύνθετο όταν ο Βενιζέλος εκδήλωσε την πρόθεσή του να τοποθετήσει σε νευραλγικές θέσεις εκείνους τους αξιωματικούς που αποτελούσαν για τους *Συνδεσμίτες* «το κόκκινο πανί»,³² εν προκειμένω τον Μεταξά και τον Βίκτωρα Δούσμανη. Πολύ δε περισσότερο από τη στιγμή

²⁸ Φ.Ε.Κ., αρ. 248, της 23ης Οκτωβρίου 1909, Νόμος ΓΤΗΗ', «Περί προσκλήσεως αλλοδαπών αξιωματικών διά τον οργανισμόν του στρατού ξηράς». Ανάλογος νόμος και για το Πολεμικό Ναυτικό, Φ.Ε.Κ., αρ. 274, της 21^{ης} Νοεμβρίου 1909, Νόμος ΓΥΚΕ', «Περί μετακλήσεως αλλοδαπών αξιωματικών του ναυτικού».

²⁹ *Οι Ιστορικοί Λόγοι του Ελ. Βενιζέλου, από του 1909 μέχρι του θανάτου του*, (Αθήναι: έκδοσις εφημερίδος «Νέος Κόσμος», χ.χ.), τ. 1^{ος}, 11, άρθρο της 18^{ης} Αυγούστου 1909, «Η έκρηξις του Κινήματος». Επίσης, άρθρο 2ας Σεπτεμβρίου 1909, με τίτλο «Ο Αγών της Ανορθώσεως», στο οποίο, μεταξύ άλλων υποστήριζε ότι «Επιβεβλημένη θ' απέβαινε εν τοιαύτη περιπτώσει η συγκρότησις Κυβερνήσεως δικτατορικής, ήτις θα ανελάμβανε διά νομοθετικών διαταγμάτων να εφαρμόση το ανορθωτικόν πρόγραμμα της επαναστάσεως».

³⁰ Θεόδωρος Πάγκαλος, *Τα Απομνημονεύματά μου, 1897-1947. Η ταραχώδης περίοδος της τελευταίας πεντηκονταετίας*, (Αθήναι, 1950), τ. Α', 137.

³¹ Πρίγκιπος Νικολάου, *Ημερολόγιο*, 488.

³² Άποψη του Ν. Ζορμπά, όπως την κατέθεσε σε συνομιλία που είχε με τον Βενιζέλο· Πάγκαλος, τ. Α', 137.

που κοινοποίησε την απόφασή του να επαναφέρει τον Κωνσταντίνο στην ηγεσία του στρατεύματος. Βέβαια, αξίζει να επισημανθεί ότι στην ομιλία της 5^{ης} Σεπτεμβρίου εναντιώθηκε στην ιδέα να τεθεί πολιτειακό ζήτημα αλλά και ότι στις ιδιαίτερες συζητήσεις που είχε μετά την πρώτη επίσκεψή του στην Αθήνα με τον ηγετικό πυρήνα του *Συνδέσμου* ήταν σαφής απέναντι σε εκείνους που απάρτιζαν την αντιδυναστική τάση της οργάνωσης: ήταν επιβεβλημένο «το Στέμμα [να] παραμείνη άθικτον», χάρη του «εθνικού συμφέροντος».³³

Θα ήταν εξαιρετικά υπεραπλουστευμένο να εντάξουμε τον Βενιζέλο στην αντιβασιλική παράταξη, κρίνοντας από τα κρίσιμα γεγονότα του Διχασμού της δεκαετίας του 1910. Αν θεωρήσουμε ότι η πλειονότητα των οπαδών του, ιδιαίτερα μέσα από τη μανιχαϊστική λογική που επικράτησε μετά το 1915, τασσόταν κατά του θεσμού της βασιλείας, ο ίδιος όπως αποδείχθηκε είχε πρόβλημα με τον Κωνσταντίνο και τις επιλογές του, όχι με τον θεσμό. Επέλεξε, λοιπόν, τον Μεταξά ως υπασπιστή του, με το αιτιολογικό ότι «έχει μεγάλην στρατιωτικήν αξίαν, η οποία του ανεγνωρίσθη και εις αυτήν ακόμη την Ακαδημίαν πολέμου εν Γερμανία, όπου εσπούδασε».³⁴ Ακόμη μεγαλύτερη αντίδραση, την οποία δεν θα λάβει υπόψη, θα προκαλέσει η επιλογή του Δούσμανη ως Επιτελικού.³⁵ Είναι χαρακτηριστικό ότι σε συνομιλία που είχε με τον Γεώργιο τον διαβεβαίωνε πως θα στελέχωνε την ηγεσία του στρατού σε όσους «εφέρθησαν ως τίμιοι αξιωματικοί και ουδόλως ανεμίχθησαν, ουδέ εκ του μακρόθεν, εις υποθέσεις του Συνδέσμου».³⁶

Αλλά εκείνη η απόφαση που θα προκαλέσει τη μεγαλύτερη αντίδραση ήταν η επανατοποθέτηση του διαδόχου στην ηγεσία του στρατού, μια απόφαση που αντέβαινε στο βασικότερο ίσως αίτημα του *Συνδέσμου*. Ο αρχηγός της οργάνωσης, συνταγματάρχης Νικόλαος Ζορμπάς, προσπάθησε να αποτρέψει την εξέλιξη σε αποκαλυπτική συνομιλία που είχε με τον πρωθυπουργό. Ο τελευταίος μοιάζει να θέλει να αποπλύνει από τον διάδοχο οποιαδήποτε υποψία για ευθύνες το 1897 και ανέλαβε συστηματικά την υπεράσπισή του. Αναφέρθηκε στην ανάγκη για «λήθη» τού παρελθόντος επικαλέστηκε λόγους ισονομίας και «δικαιωμάτων» των βασιλοπαίδων, ό,τι δηλαδή εδικαιούτο «και ο τελευταίος πολίτης».³⁷ Ο Ζορμπάς ακολούθησε αρχικά μια ήπια επιχειρηματολογία και όταν διαπίστωσε ότι ο υψηλός συνομιλητής του ήταν αμετάπειστος κλιμάκωσε την ένταση. Αρχικά, θεωρούσε ότι τυχόν επαναφορά του παλαιού Επιτελείου θα συντελούσε στη διατήρηση του χάσματος, αφού ήταν «φυσικόν να επιφέρη πραγματικήν ψυχικήν οδύνην εις όλους τους καλούς και πατριώτας αξιωματικούς», εννοώντας εκείνους που περιέβαλαν μέχρι τότε τον Βενιζέλο «διά της μέχρι λατρείας αφοσιώσεώς των»,³⁸ δηλαδή τους *Συνδεσμίτες* που τον είχαν προσκαλέσει. Και όταν ο Ζορμπάς διαπίστωσε ότι ο πρωθυπουργός ήταν αμετακίνητος στις θέσεις του, άρχισε να γίνεται πιο συγκεκριμένος, εξαπολύοντας μύδρους εναντίον του Μεταξά, του συντάκτη «της αθλίας εκθέσεως του πολέμου 1897», του «αριβίστα μηχανορράφου» του Επιτελείου. Και για τον Κωνσταντίνο, αναγνώριζε ότι ναι μεν «έχει αγάπην προς στο στράτευμα» αλλά οι «απολυταρχικές» αντιλήψεις του και «το μέγα

³³ Γεώργιος Ασπρέας, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, 1821-1921*, (εν Αθήναις, 1922) τ. Γ', 134.

³⁴ Πάγκαλος, τ. Α', 138.

³⁵ «Ήκουσα σήμερον ότι οι συνδεσμικοί, Ζυμβρακάκης, Φικιώρης και Co είναι έξω φρενών μαζί του [ενν. τον Βενιζέλο] διά την εκλογήν του Ιωάν[νου] Μεταξά ως υπασπιστού του, ως και του Δούσμανη και του Νίδερ!»· Πρίγκιπος Νικολάου, *Ημερολόγιο...*, 497.

³⁶ Στο ίδιο, 490.

³⁷ Πάγκαλος, τ. Α', 137.

³⁸ Στο ίδιο.

ελάττωμα να επηρεάζεται πολύ, εις τας σκέψεις και ενεργείας του, από το άμεσον περιβάλλον του», θα καταστούν αιτία «δεινών».³⁹ Δεν μπορούμε να μην παραδεχθούμε τη διορατικότητα του στρατηγού, σε μια περίοδο κατά την οποία ο Κωνσταντίνος δεν είχε αποκαλύψει όλες εκείνες τις πτυχές των αντιλήψεων που του καταλογίζει. Το μόνο που απέμενε ήταν η τελευταία προειδοποίηση:

[...]σας εξορκίζω, Κύριε Πρόεδρε, να μη επιμένετε εις το ζήτημα των Πριγκήπων και του Επιτελείου. Εάν τους επαναφέρετε θα θερμάνετε εις τους κόλπους σας εχίδνας, αι οποίαι μόλις αναζωογονηθούν θα δαγκάσουν πρώτον υμάς, τον ζωοδότην και ευεργέτην τους. Εύχομαι να διαψευσθώ, ή να μη ευρίσκομαι εν ζωή διά να ιδώ τα θλιβερά αποτελέσματα, τα οποία η μακρά μου πείρα με κάμνει να προβλέπω.[...]Μη παραγνωρίζετε, Κύριε Πρόεδρε, την μακράν και πικράν πείραν 50 ετών, την οποίαν απεκτήσαμεν, συζώντες με τους ανθρώπους αυτούς εν Ελλάδι. Φοβούμαι μήπως μίαν ημέραν δαγκάσουν, όχι μόνον υμάς, αλλά και τα ζωτικότερα συμφέροντα της χώρας αυτής.⁴⁰

Ήταν φανερό ότι αρχηγός του *Στρατιωτικού Συνδέσμου* δεν έτρεφε καμία εκτίμηση για τη στρατιωτική ηγεσία που είχε αναλάβει μετά το 1900:

Τα γραφεία της Γεν. Διοικήσεως είχαν μεταβληθή εις πολιτικά γραφεία εις τα οποία οι ευνοούμενοι και οι πολιτευόμενοι συνηλλάσσοντο. Εν γένει δε η υπηρεσία της Γεν. Διοικήσεως διεξήγετο ούτως, ώστε εν ώ αυτή εφ' ενός κατέστη κράτος εν κράτει, αφ' ετέρου κατάρθωσε να εμπνεύση την προς αυτήν δυσπιστίαν του στρατεύματος και να διατηρή τούτο διαρκώς εν αναστατώσει ένεκα των διαπραττομένων αυθαιρεσιών και αδικημάτων.[...]Το σώμα τούτο[...] μόνον μέλημα είχε την εξεύρεσιν μεθόδων όπως οι αποτελούντες τούτο αποκτήσωσι ανωτέρους βαθμούς όσον το δυνατόν ταχύτερον.⁴¹

Στη συζήτηση που διεξήχθη στο κοινοβούλιο ο Βενιζέλος υπήρξε ακόμη πιο απόλυτος και αποκαλυπτικός. Αφού προσδιόρισε τις ευθύνες που απέρρεαν από τη θέση του Γενικού Διοικητή- «επιθεώρησις παντός σώματος», «διεύθυνσις μεγάλων ασκήσεων» και «διοικήσις των τμημάτων»- έλαβε θέση έναντι του κινήματος του 1909, θεωρώντας ότι ο ίδιος ήταν απλός «ρυθμιστής», ούτε «εκτελεστικό όργανο» ούτε «δαμαστής».⁴² Μια θέση δηλαδή ισορροπιστή έναντι των πιο ακραίων μελών του *Συνδέσμου* και των πιστών αυλικών. Τον Κωνσταντίνο, σε κάθε περίπτωση, τον έβλεπε ως «στρατιώτη Βασιλέα»,⁴³ συνεπώς οι αντιρρήσεις της ισχνής ούτως ή άλλως αντιπολίτευσης, που είχε ως κύριο εκφραστή τη σοσιαλδημοκρατική ομάδα του Αλέξανδρου Παπαναστασίου, ξεπεράστηκαν άνετα.

³⁹ Στο ίδιο, 138. Ταυτόσημες είναι οι θέσεις που διατυπώνει ο Νικόλαος Ζορμπάς και στα *Απομνημονεύματά του, ή Πληροφορία περί των συμβάντων κατά την διάρκεια της Επανάστασεως της 15^{ης} Αυγούστου 1909*, (Αθήνα, Μέτρον, 2005), 142, επιβεβαιώνοντας τη μαρτυρία του Πάγκαλου. Ανάλογες και οι απόψεις του Παρασκευόπουλου, τ. Α', 86, ο οποίος αναρωτιόταν πώς ήταν δυνατό «εν βασιλευομένη Δημοκρατία[...]να υπάρχουν διακρίσεις τοιαύται», δηλαδή αυτές που έχαιραν οι πρίγκιπες και ο διάδοχος στο στρατό.

⁴⁰ Πάγκαλος, τ. Α', 139-0.

⁴¹ Ζορμπάς, 144-5. Βλ. ανάλογες κρίσεις και από Αλέξανδρο Μαζαράκη-Αινιάνα, 95.

⁴² Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής, Συνεδρίασις της 14^{ης} Ιουνίου 1911, 2852.

⁴³ Στο ίδιο. Την ίδια στιγμή από τον συμπολιτευόμενο βουλευτή Σ. Σίμο άρχισε να κατασκευάζεται και ο «στρατηλάτης» εσπευμένος: «Τον Διάδοχον τού Ελληνικού Θρόνου θέλει η Εθνική παράδοσις με την σπάθην εις την χείραν, ζώντα, ενεργόν, ουχί με ρεδιγκόταν»· στο ίδιο.

Επιχειρώντας να ερμηνεύσει τις απόλυτες θέσεις του Βενιζέλου, ως προς το ζήτημα της ηγεσίας του στρατεύματος, ο Βεντήρης υιοθετεί την άποψη, η οποία δεν απέχει από την πραγματικότητα: «ως πολίτης του γένους[...]ελησμόνει τον ηττηθέντα στρατηγόν του Ενενήντα Επτά» και ότι «θα εχρησιμοποιεί και τον διάβολον ακόμη, εάν ήτο Έλληνας και είχε ικανότητα».⁴⁴ Ως εκφραστής της Μεγάλης Ιδέας, ως «πολίτης του γένους», του όλου ελληνισμού, τουτέστιν του τμήματος εκείνου που δεν είχε ενσωματωθεί στο νεοελληνικό κράτος. Την ίδια άποψη υιοθετεί και ο Παρασκευόπουλος: ο Βενιζέλος «εξ αντιλήψεως περί του εθνικού συμφέροντος ορμώμενος, άλλως εσκέφθη, αλλά έσφαλεν».⁴⁵ Το ερώτημα που τίθεται είναι αν υιοθέτησε τη συγκεκριμένη άποψη στο όνομα της εθνικής ενότητας ή ήταν πράγματι πεπεισμένος για τις ηγετικές ικανότητες του Κωνσταντίνου. Χρόνια αργότερα, το 1928, και μετά την παραχώδη δεκαετία του 1910, ομολογούσε ότι πράγματι ο Κωνσταντίνος είχε «αναμφισβήτητα προσόντα αρχηγού στρατού» και διέθετε «καταφανή υπεροχήν από όλους τους τότε στρατηγούς». Σε τέτοιο βαθμό μάλιστα που «εάν σήμερον παρουσιάζοντο αι ίδιαι περιστάσεις τού 1911, τον Κωνσταντίνον θα έθετα επί κεφαλής του στρατού».⁴⁶

Το εντυπωσιακό και αποκαλυπτικό των εγγενών δυσχερειών που είχε η εφαρμογή της πολιτικής του Βενιζέλου είναι ότι από αυτήν την επιλογή αιφνιδιάστηκαν ακόμη και εκείνοι που θεωρήθηκαν ευνοημένοι, με χαρακτηριστικότερη περίπτωση τον Μεταξά. Παρέμεινε καχύποπτος και αναρωτιόταν αν ο Βενιζέλος «ήτο ειλικρινής», αφού ήταν σίγουρος πως «δεν απεινάχθη ο Σύνδεσμος[και] ημείς είμεθα σκιά μόνον». Η «ίσως μας επήρε και διά να ρίψη στάκτην εις τα μάτια του Βασιλέως και του κόσμου», πάντως ήταν βέβαιος ότι «τα υπολείμματα του Συνδέσμου έχουν επιρροήν επ' αυτού». Την ίδια στιγμή που υπηρετούσε στην καίρια θέση του υπασπιστή και του συμβούλου του υπουργού των Στρατιωτικών διατυπώνει σκέψεις, οι οποίες αποκαλύπτουν έναν άνθρωπο που ένιωθε ξένο σώμα, μία θέση την οποία θεωρούσε «τυπική» και, το χειρότερο, ότι χρησιμοποιείται «εις τους πολιτικούς σκοπούς» του Βενιζέλου και ο οποίος απεργαζόταν συνταγματική εκτροπή, αφού «θέλει να έχη πάντοτε πρόχειρα τα μέσα να κινήση νέαν επανάστασιν, εάν δεν υποταχθούν πάντες εις αυτόν. Να έχη τα μέσα να τρομοκρατή τον Βασιλέα». Και περισσότερο έμοιαζε να θέλει να απομακρυνθεί, αφού ένιωθε «δεμένος εις άρμα που δεν μου αρμόζει».⁴⁷ Ανάλογες θέσεις, διαχρονικά αμετάβλητες, είχε και ο Δούσμανης.⁴⁸

Το ζήτημα θα γίνει πιο περίπλοκο και σύντομα θα προσλάβει ευρύτερες πολιτικές και πολιτειακές διαστάσεις, όταν αποφασίστηκε να κληθούν ξένες αποστολές για την αναδιοργάνωση του στρατού και του ναυτικού. Ο Βενιζέλος, σταθερά προσανατολισμένο προς την Αντάντ θα προσκαλέσει αποστολές με επικεφαλής τον στρατηγό Εντού (Joseph Paul Eydoux) και το ναύαρχο Τόφνελ (Lionel Grand Tufnell). Και αυτή η εξέλιξη θα πυροδοτήσει σφοδρές αντιδράσεις εκ μέρους του Κωνσταντίνου και των Επιτελών, οι οποίοι δεν έκρυβαν την προτίμησή τους προς τη Γερμανία. Ο πρωθυπουργός στο ζήτημα αυτό ταυτίστηκε με τις θέσεις του *Συνδέσμου*, διότι εκτός από τους γεωπολιτικούς λόγους και την επιδίωξή του να συνδεθεί η Ελλάδα με τις δυτικές δυνάμεις, θεωρούσε ότι οι ισχύοντες στρατιωτικοί κανονισμοί αποτελούσαν μετάφραση των αντίστοιχων γαλλικών και

⁴⁴ Βεντήρης, τ. Α', 88-9.

⁴⁵ Παρασκευόπουλος, τ. Α', 87. Βλ. και Eleutherios Prevelakis, *Eleutherios Venizelos and the Balkan Wars*, *Balkan Studies*, 2, 1966, 369-70.

⁴⁶ Από ιδιωτική συνομιλία που είχε με τον Βεντήρη: Βεντήρης, τ. Α', 88.

⁴⁷ Μεταξάς, τ. Β', 25-8.

⁴⁸ Δούσμανης, *Απομνημονεύματα*, 32-5.

ακόμη ότι οι περισσότεροι μετεκπαιδευθέντες αξιωματικοί είχαν μεταβεί σε σχολές της Γαλλίας, ενώ στη Γερμανία ολιγάριθμοι. Επιπλέον, η «ομοιότητα του χαρακτήρος» Γάλλων και Ελλήνων θα συνέβαλε «εις την ομαλοτέραν συνεργασίαν». ⁴⁹ Στην ίδια λογική και η άποψη του Παρασκευόπουλου, ο οποίος επικαλείται πρακτικούς λόγους σχετικά με τη γλώσσα αλλά και νοοτροπίας, αφού «εν Γερμανία ισχύει ο πρωσσικός αυταρχικός αριστοκρατικός θεσμός, ο δε στρατιώτης θεωρείται ως άψυχόν τι, ως μηχανή τις, και η πειθαρχία εκδηλούται διά της αυστηροτέρας επιβολής και του φόβου». ⁵⁰ Η προσέγγισή του όμως παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και αποδεικνύει τους πραγματικούς λόγους της διάστασης που ανεφύη για το ζήτημα. Η απόφαση συνιστούσε μία πραγματική εναντίωση στον διάδοχο, «υποστηρίζοντος πάν το γερμανικόν» αλλά και του παλιού επιτελείου, «θεωρουμένου ως γερμανοπλήκτου». Εξάλλου, δεν θα μπορούσε να παραγνωρισθεί το γεγονός ότι γερμανική αποστολή εκπαίδευε και διοικούσε τον τουρκικό στρατό ήδη πριν από τον πρόσφατο πόλεμο του 1897.

Με αφορμή αυτό το ζήτημα είχε αρχίσει να διαμορφώνεται ένα δίπολο στην ηγεσία του στρατεύματος, το οποίο θα προκαλέσει έντονη αντιπαράθεση και θα διαχυθεί σε ολόκληρη την ιεραρχία μετά το 1915. Με τον βασιλιά να στέκεται μετέωρος μεταξύ των δύο διαμορφούμενων πόλων, υπερίσχυσε η απόφαση του Βενιζέλου. Η γαλλική αποστολή θα αφιχθεί και θα αναλάβει τυπικά και ουσιαστικά την ευθύνη για όλο το φάσμα των υπηρεσιών του στρατεύματος. Από την οργάνωση, τις οικονομικές υπηρεσίες και τη «διανομή» των δυνάμεων ανά την επικράτεια, μέχρι την εκπαίδευση, την πειθαρχία, τον οπλισμό, την επιστράτευση και τον εφοδιασμό. Επιπλέον, και αυτό είχε τη σημασία του, οι αρμοδιότητες αφορούσαν και στο έμπυχο δυναμικό σε ό,τι αφορά τις προτάσεις για προαγωγές ή μεταθέσεις αλλά και στην εκτέλεση των μεγάλων ασκήσεων. ⁵¹

Η συνύπαρξη της ελληνικής ηγεσίας με τη γαλλική αποστολή υπήρξε εξαιρετικά προβληματική και δεν έλειψαν οι εντάσεις. Με φανερή πικρία ο Μεταξάς σημείωνε ότι πλέον «οι Γάλλοι είχαν απόλυτον δικαιοδοσίαν, και ολόκληρος η υπηρεσία έχει συγκεντρωθή εις χείρας των, ενώ την πραγματικήν ευθύνην την φέρουν άλλοι! Και εν τούτοις, ημάς μας επέταξαν από τον στρατόν, διότι είχαμεν διοικήσεις άνευ ευθύνης!!!». ⁵² Στην αντιπαράθεση θα συμμετάσχει και η άλλη πλευρά, με τον Πάγκαλο, για παράδειγμα, να σημειώνει ότι η διαμάχη που εκδηλώθηκε τότε ήταν «η πρώτη κρούσις του κώδωνος του κινδύνου, δι' όσα έμελλον να συμβώσι». ⁵³

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι

Η Βαλκανική βρισκόταν λίγο πριν ξεσπάσουν οι δύο γύροι του πολέμου, που έμελλε να μεταβάλει άρδην τις συννοριακές γραμμές. Ο πρωθυπουργός, λαμβάνοντας υπόψη τη

⁴⁹ Πάγκαλος, τ. Α', 141. Ο ίδιος, 152, μνημονεύει και τα ονόματα επτά αξιωματικών, οι οποίοι είχαν σταλεί με απόφαση του Ζορμπά για μετεκπαίδευση στη Γαλλία, λίγο πριν έλθουν οι Γάλλοι εκπαιδευτές στην Ελλάδα. Επρόκειτο για τους: Κλάδο, Μαργαρίτη, Μπραντούνα και Καλογερά του Πεζικού, Μαζαράκη και Καθενιώτη του Πυροβολικού και Σαρρηγιάννη του Μηχανικού. Επρόκειτο για αξιωματικούς, η δράση των οποίων θα ταυτιστεί με τις επιλογές της βενιζελικής πολιτικής. Βλ. και Στυλιανός Γονατάς, *Απομνημονεύματα, εκ του Στρατιωτικού και Πολιτικού βίου του από του 1897 μέχρι του 1957*, (Αθήναι: 1957), 35.

⁵⁰ Παρασκευόπουλος, τ. Α', 82-3.

⁵¹ Φ.Ε.Κ. της 17^{ης} Μαΐου 1911, αρ. 111, «Περί αρμοδιότητος κλπ του Στρατηγού Αρχηγού της Γαλλικής Αποστολής κλπ».

⁵² Πρίγκιπος Νικολάου, *Ημερολόγιο*, 537. Η υπογράμμιση δική του.

⁵³ Πάγκαλος, τ. Α', 157.

ρευστή διπλωματική συγκυρία που επικρατούσε στην Ευρώπη αλλά και την εθνικιστική έξαρση στην περιοχή, θεωρούσε ότι η σύμπραξη των χριστιανικών κρατών εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αποτελούσε μονόδρομο, αν η Ελλάδα ήθελε η οποιαδήποτε στρατιωτική κινητοποίηση να μην καταλήξει σε αδιέξοδο, όπως συνέβαινε τον 19^ο αιώνα. Η σφυρηλάτηση, πάση θυσία, συμμαχικών δεσμών αλλά και η εμπέδωση κλίματος εθνικής ενότητας με ενιαία εθνική γραμμή στο εσωτερικό, αποτελούσαν εγγυήσεις για την υλοποίηση του εθνικού οράματος, με όρους ρεαλιστικούς και όχι τυχοδιωκτικού συναισθηματισμού. Έτσι, η επιμονή για ένταξη στη Βαλκανική συμμαχία διασφάλιζε τρόπον τινά τα αναγκαία εξωτερικά ερείσματα, ενώ η πολιτική μεγαθυμία του προς το θρόνο και τον διάδοχο απέτρεπε για την ώρα πολιτειακές ρηγματώσεις.

Βεβαίως, αυτό που χρειαζόταν ήταν ικανές και αποτελεσματικές ένοπλες δυνάμεις. Και προς την κατεύθυνση αυτή είχαν σημειωθεί αξιόλογες προσπάθειες ήδη από τις κυβερνήσεις Θεοτόκη και συνεχίστηκαν με τον ίδιο ζήλο τα αμέσως επόμενα χρόνια, εγκαινιάζοντας μάλιστα ένα πρώιμο διακλαδικό δόγμα.⁵⁴ Ο νέος Οργανισμός, ο οποίος δημοσιεύτηκε τον Ιανουάριο του 1912, έβρισκε τον ελληνικό στρατό πιο έτοιμο από ποτέ. Οι μεραρχίες γίνονταν ελαφρύτερες, προσαρμοζόμενες καλύτερα στα ορεινά εδάφη της ηπειρωτικής χώρας. Ο εξοπλισμός του στρατεύματος, τα συστηματικά γυμνάσια που προηγήθηκαν αλλά και το σχέδιο επιστρατεύσεως υπογράμμιζαν το ετοιμοπόλεμο των ελληνικών δυνάμεων και προδιέγραφαν μια θριαμβική εξέλιξη. Το σχέδιο επιστρατεύσεως προέβλεπε τη δύναμη του Στρατού Θεσσαλίας να ανέρχεται στις 100.000 άνδρες και του Στρατού Ηπείρου στις 13.000, με προβλεπόμενο χρονικό διάστημα της μεταπτώσεως σε εμπόλεμη δύναμη 6 έως 8 ημέρες, κατά περίπτωση. Σημαντικά ήταν και τα οχυρωματικά έργα που είχαν κατασκευαστεί στη Θεσσαλία. Ως αντικειμενικός σκοπός του επικείμενου πολέμου ετίθετο η συντριβή του τουρκικού στρατού στη Μακεδονία και μέχρι να κριθεί η διεξαγωγή των επιχειρήσεων εκεί, στην Ήπειρο θα ακολουθείτο η τακτική της ενεργού άμυνας.⁵⁵ Στην κορυφή της ηγετικής πυραμίδας, όπως είχε προαποφασιστεί, βρισκόταν με το αξίωμα του Αρχιστρατήγου ο διάδοχος Κωνσταντίνος, ενώ επιτελάρχες είχαν ορισθεί ο υποστράτηγος Παναγιώτης Δαγκλής και ο αντισυνταγματάρχης Δούσμανης. Ως έδρα του Γενικού Στρατηγείου ορίστηκε η περιοχή της Λάρισας. Στον στρατό της Ηπείρου, με έδρα την Άρτα, διοικητής ανέλαβε ο αντιστράτηγος Κωνσταντίνος Σαπουντζάκης.

Όταν ξεκινήσουν οι εχθροπραξίες (5 Οκτωβρίου 1912) η προέλαση του ελληνικού στρατού, μετά τη μάχη του Σαρανταπόρου και την απελευθέρωση των περιοχών της Δυτικής Μακεδονίας, υπήρξε ραγδαία. Την ίδια ώρα όλες οι επιμέρους αντιπαραθέσεις που είχαν εκδηλωθεί στο πρόσφατο παρελθόν θα αποσιωπηθούν στο όνομα ενός πνεύματος εθνικής ενότητας. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπελάνθαναν εσωτερικοί διαγκωνισμοί. Και η πρώτη σοβαρή διαφωνία θα εκδηλωθεί, όταν τέθηκε το ζήτημα της προέλασης του στρατού προς το Μοναστήρι κατά προτεραιότητα, όπως υποστήριζε ο Αρχιστράτηγος και το Επιτελείο. Φαίνεται ότι βασικός εισηγητής της προς τον βορρά προελάσεως ήταν ο Δούσμανης, καθώς όπως διατεινόταν «ο σκοπός της εκστρατείας δεν ήτο γεωγραφικός πόλεμος, αλλ' η καταστροφή του εχθρού».⁵⁶ Από τη μεριά του Βενιζέλου, ο βασικός

⁵⁴ Ευπραξία Πασχαλίδου, «Στρατηγική σχεδίαση και επιχειρησιακή εφαρμογή στους Βαλκανικούς Πολέμους: πρώιμο διακλαδικό δόγμα στις συνδυασμένες επιχειρήσεις Στρατού-Ναυτικού-Αεροπορίας», στο ΓΕΣ/ΔΙΣ, *100 Χρόνια από τη διεξαγωγή των Βαλκανικών Πολέμων. Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου*, Αθήνα, 2013, 65-77.

⁵⁵ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Επίτομη Ιστορία των Βαλκανικών Πολέμων, 1912-1913*, (Αθήνα: 1987), 13-5.

⁵⁶ Δούσμανης, *Απομνημονεύματα*, 46.

σχεδιασμός του πολέμου είχε ως στόχο την απελευθέρωση τουλάχιστον του μεγαλύτερου μέρους των ηπειρωτικών εδαφών, όπου εγκαταβιούσαν συμπαγείς ελληνικοί πληθυσμοί, με τη δημιουργία ενός συμπαγούς και με συνέχεια γεωγραφικού χώρου, μιάς ισχυρής «σπονδυλικής στήλης», όπως εξηγούσε στην εθνική αντιπροσωπεία: «η Ελλάς θα ήτο ασθενεστέρα, κατά τοιούτον τρόπον εκτεινομένη παρά την θάλασσαν, άνευ σπονδυλικής στήλης, παρ' όσον θα ήτο, εάν τα όρια αυτής εστρογγυλεύοντο κατ' άλλην διεύθυνσιν».⁵⁷ Συνεπώς, η απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης, πριν προλάβει ο επελαύνων από το βορρά βουλγαρικός στρατός να δημιουργήσει τετελεσμένα, είχε τεράστια στρατηγική σημασία. Αξίζει να σημειωθεί ότι την ελληνική πλευρά και συγκεκριμένα τον Αθανάσιο Σουλιώτη-Νικολαΐδη για τις προθέσεις των Βουλγάρων και τον κίνδυνο που διαγραφόταν είχε ενημερώσει ο Φίλιππος Νίκογλου, γιατρός από την Ανατολική Ρωμυλία, ο οποίος στη δεδομένη συγκυρία υπηρετούσε ως υγειονομικός αξιωματικός στον βουλγαρικό στρατό.⁵⁸ Ο στρατηγός Μαζαράκης υπογραμμίζει με σαφήνεια τη σημασία αυτού του σχεδιασμού:

Την σχολαστικήν αντίληψιν του Γενικού Στρατηγείου διέφυγεν εντελώς η εξαιρετική πολιτική αλλά και στρατιωτική σημασία της Θεσσαλονίκης, ως κόμβου όλων των συγκοινωνιών της Μακεδονίας, ως κέντρου εφοδιασμού και μοναδικού λιμένος, ως του απαραίτητου συνδετικού κρίκου προς την Ανατολικήν Μακεδονίαν. Διέφυγεν επίσης ότι εις τους συγχρόνους μεγάλους στρατούς παίζουν τόσον σοβαρόν μέρος αι συγκοινωνίαι και ο εφοδιασμός, ώστε εκείνο που απέκρουον οι παλαιοί στρατιωτικοί συγγραφείς, τους γεωγραφικούς δηλαδή αντικειμενικούς σκοπούς-πρωτεύουσας, μεγάλα βιομηχανικά κέντρα, κόμβοι συγκοινωνιών-αποτελούν τουναντίον σήμερον κατ' εξοχήν στρατηγικούς αντικειμενικούς σκοπούς. Αλλ' πλην της από καθαράς στρατηγικής απόψεως απηρχαιωμένης αντιλήψεως του Γενικού Στρατηγείου δεν επετρέπετο να παρίδη τούτο την κολοσσιαίαν πολιτικήν σημασίαν της προτεραιότητος της καταλήψεως της Θεσσαλονίκης.⁵⁹

Μετά την «απαγόρευση» του Βενιζέλου για την πορεία προς το Μοναστήρι, ο ελληνικός στρατός διέβη τον Αξιό ποταμό και κινήθηκε προς τη Θεσσαλονίκη. Στις 24 Οκτωβρίου το Γενικό Στρατηγείο είχε εγκατασταθεί στην έπαυλη Τοψίν, όπου και δέχθηκε την επίσκεψη επιτροπής, η οποία διαπραγματεύθηκε του όρους παράδοσης της πόλης. Ο Κωνσταντίνος επέβαλε ως όρο για να αποτραπεί η μάχη την παράδοση των τουρκικών δυνάμεων και τη μεταφορά τους σε λιμάνι της Μικράς Ασίας. Στην παρελκυστική πολιτική της τουρκικής πλευράς και λόγω του κατεπείγοντος χαρακτήρα που είχαν προσλάβει οι επιχειρήσεις, το ελληνικό στρατηγείο διέταξε την προέλαση και την είσοδο στην πόλη με τον Ταξίν πασά να αποδέχεται πλέον τα τετελεσμένα. Η υπογραφή του πρωτοκόλλου παράδοσης από τον Τούρκο στρατηγό και τους Δούσμανη και Μεταξά από την ελληνική πλευρά, επισφράγισε στις 26 Οκτωβρίου την ελληνική κυριαρχία. Για τις βουλγαρικές δυνάμεις που κατέφθασαν ασθμαίνουσες ήταν πλέον αργά. Και ενώ δόθηκε η άδεια σε δύο μόνον τάγματα, υπό τη διοίκηση των πριγκίπων Βόριδος και Κυρίλλου, να εισέλθουν στην πόλη για ανάπαυση, η δύναμη τελικά ανήλθε σε ένα σύνταγμα. Η έλευση, ωστόσο, του βασιλιά Γεωργίου και η

⁵⁷ Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, 2 Μαρτίου 1913, 404.

⁵⁸ Φ. Νίκογλου, *Το χρονικόν της καταλήψεως της Θεσσαλονίκης από τον ελληνικόν στρατόν την 26/10/1912*, (Αθήναι, 1963).

⁵⁹ Μαζαράκης, 119-20.

εγκατάστασή του στην πόλη επισφράγιζε με τρόπο συμβολικό και ουσιαστικό την ελληνική κυριαρχία στη Θεσσαλονίκη.

Είναι γεγονός ότι η ρητή και κατηγορηματική εντολή του Βενιζέλου για πορεία προς τη Θεσσαλονίκη, εκτός από σωστική, αποδείκνυε ότι στην κορυφή της ιεραρχίας του στρατεύματος οι αντιθέσεις αναπαράγονταν. Ανάλογες ήταν οι εξελίξεις και στο μέτωπο της Ηπείρου, όπου ο κίνδυνος να δημιουργηθούν τετελεσμένα με την απώλεια των Ιωαννίνων ήταν ορατός. Προς ένα τέτοιο ενδεχόμενο συνηγορούσαν οι συνεχείς διπλωματικές ενέργειες της Ιταλίας και της Αυστρίας για τη δημιουργία ανεξάρτητου αλβανικού κράτους υπό την προστασία τους. Με τη λύση αυτή και οι δύο «προστάτιδες» δυνάμεις του αρτισύστατου κράτους θα ικανοποιούσαν τη δεδηλωμένη βούλησή τους για εξάπλωση της επιρροής τους στα Βαλκάνια.

Κι ενώ η Βουλγαρία, η Σερβία και το Μαυροβούνιο υπέγραψαν ανακωχή με την Τουρκία στις 20 Νοεμβρίου 1912 στην Τσατάλτζα, η ελληνική πλευρά δεν προσήλθε, θεωρώντας ότι ο πόλεμος συνεχιζόταν στην Ήπειρο. Ο έλληνας πρωθυπουργός διέβλεψε τον κίνδυνο και επέμεινε- παρά την αρχική αντίρρηση του Αρχιστρατήγου και του Επιτελείου, που παρέμεναν προσανατολισμένοι στο μέτωπο της Ανατολικής Μακεδονίας- για μετατόπιση των κύριων δυνάμεων στο εκεί μέτωπο.⁶⁰ Έτσι στις 6 Ιανουαρίου 1913 ο Αρχιστράτηγος και το Επιτελείο του αναχώρησαν για την ανάληψη της ηγεσίας στο μέτωπο της Ηπείρου, όπου τα οχυρά του Μπιζανίου παρέμεναν απόρθητα και είχαν συντελέσει σε μια διαρκή στασιμότητα των επιχειρήσεων.

Οι υπόκωφες διαμάχες σε επίπεδο ηγεσίας υφίστανται και σε αυτό το μέτωπο. Ο στρατηγός Σαπουντζάκης εθεωρείτο αξιωματικός της εμπιστοσύνης του Βενιζέλου και ως τέτοιος αντιμετωπιζόταν από τους συναδέλφους του στο Επιτελείο. Για παράδειγμα, ο Μεταξάς, μολονότι βρισκόταν για διαπραγματεύσεις στο Λονδίνο, έχοντας προφανώς πληροφόρηση, εξάγει το συμπέρασμα ότι ο «Σαπουντζάκης τα έκαμε θάλασσα» και εξέφραζε την αφοσίωσή του στον Κωνσταντίνο: «δεν επέτρεπε [...] να μείνη στο Λονδίνο, όταν ο Αρχηγός του πηγαίνει εις τον πόλεμον».⁶¹ Κι όταν έφτασε στην Ήπειρο, ο διαγκωνισμός εκδηλώθηκε με την πρώτη ευκαιρία: «τον Σαπουντζάκη εξεκολλήσαμεν από τον Διάδοχον και εστάλη εις τα βουνά», διότι «δεν είχε κανέν σχέδιον» και ότι μέχρι να αναλάβει ο Διάδοχος με το επιτελείο του «αι μεραρχίαι επροχώρουν ασκόπως».⁶² Στο ίδιο μήκος κύματος και ακόμη οξύτερος ο Δούσμανης παρουσιάζει τον γέροντα στρατηγό «να εκλιπαρεί κλαίων» για να τον σώσει από τον «εξευτελισμόν», όταν του αφαιρέθηκε η διοίκηση της Στρατιάς, η οποία μέχρι τότε ήταν «ελεεινή» αλλά με την ανάληψη από τη νέα ηγεσία «μετά τινος ημέρας ήρχισε βελτιουμένη». Η «κακή διοίκησις» και η «αβελτηρία» του Σαπουντζάκη έδωσαν, συνεπώς, τη θέση τους στην ικανή ηγεσία, αφού η αίσια έκβαση των επιχειρήσεων «εσχεδιάσθη και απεφασίσθη παρά του Διαδόχου κατόπιν επισταμένης μελέτης της καταστάσεως».⁶³ Ως προς τον άλλο Επιτελικό, τον Δαγκλή, έμπιστο των Γάλλων και του Βενιζέλου, οι εμπαιθείς κρίσεις για το πρόσωπό του αφθονούν: «υστερόβουλος», «άβουλος», «αδιάφορος», «αμελής», με ανύπαρκτη προσφορά στον πόλεμο, αφού «καταγινόταν την μεν πρῶϊαν να ποζάρη προ του χρωστήρος της κυρίας

⁶⁰ Διονύσης Τσιριγώτης, «Όψεις της ελληνικής στρατηγικής στους Βαλκανικούς Πολέμους. Περιπτωσιολογική ανάλυση της μακροσκοπικής στρατηγικής του Ελευθερίου Βενιζέλου και της μικροσκοπικής στρατηγικής του Αρχιστρατήγου Διαδόχου Κωνσταντίνου», στο ΓΕΣ/ΔΙΣ, *100 χρόνια*, 321-4.

⁶¹ Μεταξάς, Β', 194-5.

⁶² Στο ίδιο, 199 και 202.

⁶³ Δούσμανης, *Απομνημονεύματα*, 78-82.

Φλωρά-Καραβία [...] και το απόγευμα να παίξει μπριτζ με τας νοσοκόμας κυρίας των εν Φιλιππιάδι νοσοκομείων».⁶⁴ Βεβαίως, και από την άλλη πλευρά επιφυλάσσονται αρνητικοί χαρακτηρισμοί για το περιβάλλον του Κωνσταντίνου, ο οποίος «εξ εμφύτου ψυχικής αγαθότητας και αδυνάτου θελήσεως υφίσταται εις μέγα βαθμόν την επιρροήν και τα αποτελέσματα της κολακείας των ουτιδανών κολάκων».⁶⁵

Οι εξελίξεις με την εκπόρθηση του Μπιζανίου, την είσοδο του ελληνικού στρατού στα Ιωάννινα (22 Φεβρουαρίου 1913) και την απελευθέρωση της Ηπείρου σήμαναν τη νικηφόρα έκβαση του Α΄ Βαλκανικού πολέμου. Η προέλαση του ελληνικού στρατού στη Βόρεια Ήπειρο δεν συνοδεύτηκε και από την τελική ενσωμάτωση της περιοχής στην ελληνική επικράτεια, δεδομένου ότι το εγχείρημα συνάντησε την ισχυρή άρνηση της Αυστρίας και της Ιταλίας, χωρών που είχαν αναλάβει την προάσπιση των συμφερόντων της Αλβανίας, όπως προαναφέρθηκε.⁶⁶ Η ελληνική πολιτική ηγεσία βρέθηκε σε μεγάλο δίλημμα, όταν από τις Δυνάμεις το ζήτημα της Βορείου Ηπείρου συνδέθηκε με τρόπο διαζευκτικό, αυτό δηλαδή της ενσωμάτωσης των νησιών του Αιγαίου, οπότε διατάχθηκε η απόσυρση των ελληνικών δυνάμεων από την περιοχή.⁶⁷

Η ασάφεια στον καθορισμό των ορίων του κάθε βαλκανικού κράτους που άφηνε η Συνθήκη του Λονδίνου(17/30 Μαΐου 1913) αλλά και η «μεγάλη Βουλγαρία» του Αγίου Στεφάνου, που δεν είχε φύγει από τη στοχοθέτηση της Σόφιας, δημιούργουσε τις συνθήκες μιάς νέας ένοπλης σύγκρουσης. Η Αθήνα και το Βελιγράδι, υποψιασμένες για τις προθέσεις της Βουλγαρίας, και ιδιαίτερα του φιλοπόλεμου βασιλιά της Φερδινάνδου, προχώρησαν το Μάιο στην υπογραφή Συνθήκης Φιλίας και Αμοιβαίας προστασίας και αμέσως κατόπιν σε στρατιωτική σύμβαση συνεργασίας. Ας σημειωθεί ότι ήδη από το Νοέμβριο του 1912 ο Κωνσταντίνος είχε διαμηνύσει στον Βενιζέλο, μετά από συνάντηση που είχε με τον Σέρβο διάδοχο στο Μοναστήρι, ότι υπήρχαν καλές προοπτικές συνεργασίας των δύο χωρών, καθώς όπως τονίζε «μετά των Σέρβων δεν συγκρουόμεθα ουδαμού, πάντες δε οι Σέρβοι επιθυμούσι διατήρησιν της συμμαχίας εις το μέλλον επί προβλέψει κοινής ημών αντιθέσεως προς τους Βουλγάρους».⁶⁸ Με τις συμφωνίες συνεργασίας του Μαΐου, οι δύο χώρες ήταν έτοιμες όταν εκδηλώθηκε η αναμενόμενη επίθεση των βουλγαρικών στρατευμάτων. Ο ελληνικός στρατός αντεπιτέθηκε και σημείωσε αλλεπάλληλες νίκες, όπως αυτές του Κιλκίς-Λαχανά, με βαρύ πάντως φόρο αίματος, αφού οι νεκροί και οι τραυματίες έφτασαν σε 8.700 άνδρες. Ταυτόχρονα, αγήματα το στόλου απελευθέρωσαν την Καβάλα και την Αλεξανδρούπολη, ενώ η προέλαση συνεχίστηκε μέχρι τη Δυτική Θράκη και το Σουφλί. Οι βουλγαρικές δυνάμεις αποχώρησαν παντού από την Ανατολική Μακεδονία, μόνο που η αποχώρηση αυτή σημαδεύτηκε από αγριότητες και σφαγές εις βάρος του ελληνικού πληθυσμού, ιδιαίτερα στην πόλη του Δοξάτου.⁶⁹ Η Βουλγαρία υπέστη συντριπτική ήττα, έχοντας να αντιμετωπίσει αυτή τη φορά όχι μόνο τη

⁶⁴ Στο ίδιο, 78-88.

⁶⁵ Πάγκαλος, Α΄, 258.

⁶⁶ Helen Gardikas-Katsiadakis, *Greece and the Balkan Imbroglia: Greek Foreign Policy, 1911-1913*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων(Athens: 1995), 221-8.

⁶⁷ Κωνσταντίνος Θ. Ευσταθιάδης, *Το Αλβανικόν και το Βορειοηπειρωτικόν Ζήτημα κατά την αρχικὴν αὐτῶν φάσιν* (Αθήναι: 1950).

⁶⁸ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, «Ο Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1977),337.

⁶⁹ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Βιώματα του Μακεδονικού Ζητήματος. Δοξάτο Δράμας, 1912-1916* (Αθήνα: Πατάκης, 2014), 81-130.

Σερβία και την Ελλάδα αλλά και την Τουρκία, που βρήκε ευκαιρία να αντεπιτεθεί, όπου και τη Ρουμανία, λόγω των διαφορών που είχαν οι δύο χώρες για την περιοχή της Δοβρουτσάς.

Οι νικηφόρες στρατιωτικές επιχειρήσεις του ελληνικού στρατού έφεραν την Ελλάδα σε θέση ισχύος στις διαπραγματεύσεις που θα ακολουθούσαν. Ωστόσο, οι ασάφειες που δημιουργήθηκαν μετά τον Α΄ Βαλκανικό έγιναν οδηγός για την ελληνική πλευρά, η οποία δεν συμφωνούσε στην κατάπαυση των εχθροπραξιών που πρότειναν οι Ρώσοι, εφόσον η βουλγαρική ηγεσία δεν αποδεχόταν την οριστική ήττα της. Στο σημείο αυτό υπήρξε πλήρης ταύτιση απόψεων πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας. Ο Κωνσταντίνος από το μέτωπο διαμήνυε προς την κυβέρνηση:

Δεν αποδέχομαι ανακωχήν άνευ καθορισμού επακριβώς προκαταρκτικών όρων της ειρήνης. Οι Βούλγαροι δεν επιδιώκουν παρά να κερδίσουν χρόνο διά να επανέλθουν. Η Βουλγαρία πρέπει να αναγνωρίσει την ήτταν της πρό παντός διαβήματος.⁷⁰

Οι διαπραγματεύσεις για την ειρήνη που θα ξεκινήσουν στο Βουκουρέστι στις 17 Ιουλίου έβρισκαν τον ελληνικό στρατό σε απόλυτη υπεροχή, πλην όμως το ενδεχόμενο απομονώσεως της Ελλάδος μετά τη σταδιακή- λόγω κοπώσεως- αποστασιοποίηση των σερβικών δυνάμεων, δημιουργούσε νέα δεδομένα. Ο Κωνσταντίνος, που πάντοτε υποστήριζε την ολοκληρωτική μέχρι εξουθενώσεως ήττα των Βουλγάρων, μετέβαλε στάση διαβλέποντας τον κίνδυνο από τα νέα δεδομένα. Το επείγον τηλεγράφημα προς τον Βενιζέλο, ο οποίος είχε ξεκινήσει τις διαπραγματεύσεις στο Βουκουρέστι, ήταν σαφές,

Συνεπεία ανεξηγήτου αδρανείας του σερβικού στρατού, επροκαλέσαμεν, διά της ταχείας προελάσεώς μας, το μεγαλύτερο μέρος[...]Ο στρατός μου έφθασε εις τα φυσικά και ηθικά όρια της αντοχής του. Υπό τας συνθήκας αυτάς δεν δύναμαι πλέον να επιμείνω αρνούμενος ανακωχήν ή εκχειρίαν.⁷¹

Ο Βενιζέλος την κόπωση του ελληνικού στρατού και τη διαφαινόμενη αδυναμία της ελληνικής πλευράς για συνέχιση των εχθροπραξιών έσπευσε να την παρουσιάσει στο συνέδριο ως υποχωρητικότητα και δείγμα καλής θέλησης στις εκκλήσεις των συνέδρων για κατάπαυση των εχθροπραξιών. Τα διπλωματικά αντανάκλαστικά του Έλληνα ηγέτη αποδείχθηκαν σωστικά εν προκειμένω. Έτσι ο τερματισμός των Βαλκανικών Πολέμων έβρισκε την Ελλάδα ισχυρή, τελείως διαφορετική από εκείνη της περιόδου μετά το 1897, με την ηγεσία να συνεργάζεται εξαιρετικά για τον κοινό σκοπό. Η Ελλάδα είχε καταφέρει να ενσωματώσει την Ήπειρο, το μεγαλύτερο μέρος της Μακεδονίας, την Κρήτη και τα νησιά του Αιγαίου, ενώ η Δυτική Θράκη επιδικαζόταν στη Βουλγαρία.⁷² Ασφαλώς η διεύρυνση των ορίων της ελληνικής επικράτειας κατά 70% και του πληθυσμού κατά 80% περίπου ήταν σημαντική και ασφαλώς ξεπερνούσε και τις πιο αισιόδοξες προβλέψεις που υπήρχαν πριν την κήρυξη των πολέμων. Η Ελλάδα ως μια υπολογίσιμη πλέον δύναμη μπορούσε να έχει λόγο για τα τεκταινόμενα στην περιοχή την νοτιοανατολικής Ευρώπης.

⁷⁰ Σβολόπουλος, *Ο Β΄ Βαλκανικός*, 353.

⁷¹ Στο ίδιο.

⁷² Για τα πολλαπλά, εθνικά και οικονομικά οφέλη που προέκυψαν από τους βαλκανικούς Πολέμους, βλ. Δημήτρης Μαλέσης, *Νεώτερη Ελληνική Ιστορία, 1897-1922* (Αθήνα: 2010, έκδοση Σ.Σ.Ε.), 146-7.

Ωστόσο, οι επιμέρους διαφωνίες κατά τη διάρκεια των πολεμικών αναμετρήσεων αποκαλύπτουν ένα σημαντικό υποδόριο ρήγμα στο επίπεδο της ανώτατης ηγεσίας. Εν προκειμένω, η αντίληψη της στρατιωτικής ηγεσίας να αυτονομηθεί από την πολιτική προσέκρουσε στην αποφασιστικότητα του πρωθυπουργού και υπουργού των Στρατιωτικών ή έστω δεν αφέθηκε να μετεξελιχθεί σε ανοιχτή σύγκρουση, διαρκούντος μάλιστα του πολέμου. Η σύγκρουση θα εκδηλωθεί την επομένη της Συνθήκης του Βουκουρεστίου (28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1913), όταν οι δύο πλευρές, η κωνσταντινική και η βενιζελική, θα επιχειρήσουν να ιδιοποιηθούν τις δάφνες της μεγάλης νίκης. Πριν καλά-καλά κατασιγάσει ο κουρνιαχτός του πολέμου η αντιβενιζελική *Σκριπ* αποφαινόταν με βεβαιότητα ότι η οργάνωση του στρατού και «η όλη στρατηγική διεύθυνσις όλων των μαχών» οφείλονταν στην «πολεμικήν εμπειρίαν και το υπέροχον στρατηγικόν πνεύμα της Α. Μ. του Βασιλέως και του Επιτελείου του». ⁷³ Ο Δούσμανης, κατά την τελετή υποδοχής του Κωνσταντίνου και του Επιτελείου στο Φάληρο αντιλαμβάνεται, όπως γράφει, τους «πρώτους νυγμούς» της «αντιζηλίας» και της «εχθρότητος» του Βενιζέλου προς τον «ήδη Βουλγαροκτόνον Κωνσταντίνον», με αφορμή την πατρότητα της μεγάλης εθνικής νίκης. ⁷⁴ Η θριαμβική για τα ελληνικά συμφέροντα συνθήκη του Βουκουρεστίου θα γίνει αντικείμενο αντιπαράθεσης και ο Βενιζέλος θα βρεθεί στο στόχαστρο της κριτικής, ακόμη και για αστοχίες στις διαπραγματεύσεις στο Λονδίνο, πριν τον τερματισμό του Α΄ Βαλκανικού. Επιπλέον το ζήτημα για την ενσωμάτωση της Καβάλας στην ελληνική επικράτεια, με καταλυτική επέμβαση της γερμανικής διπλωματίας, θα γίνει αφορμή για διαφορετικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις, προσλαμβάνοντας διεθνή χροιά στο πλαίσιο του ήδη παγιωμένου ευρωπαϊκού διπολισμού μεταξύ των Δυνάμεων της Αντάντ και των Κεντρικών Δυνάμεων. ⁷⁵ Οι νικηφόρες πορείες του ελληνικού στρατού θα προσδώσουν στον βασιλιά πλέον Κωνσταντίνο το φωτοστέφανο του «Στρατηλάτη» και η κυοφορούμενη από ετών αυτονόμηση της στρατιωτικής ηγεσίας από τη συνταγματικά τεταγμένη εκτελεστική εξουσία θα εκδηλωθεί με τρόπο εκκωφαντικό και επώδυνο μετά από δύο χρόνια. Η Ελλάδα, βεβαίως, έβγαινε πολλαπλώς ωφελημένη από την πολεμική εποποιία των Βαλκανικών Πολέμων αλλά οι λόγοι της σύγκρουσης δεν εξέλειπαν· τουναντίον θα εμφανιστούν με δριμύτητα δύο χρόνια μετά και θα κλιμακώσουν την αντιπαράθεση με τραγικές εθνικές συνέπειες το 1922.

Ο Δημήτριος Μαλέσης είναι πτυχιούχος Παντείου Πανεπιστημίου (τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας). Μετά πενταετή κύκλο μεταπτυχιακών σπουδών αναγορεύθηκε διδάκτωρ παμψηφεί με Άριστα το 1992. Έχει διδάξει σε προπτυχιακό και μεταπτυχιακό επίπεδο στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας και από το 2008 στη Σχολή Ευελπίδων Νεώτερη Ελληνική Ιστορία. Έχει συμμετάσχει σε διεθνή συνέδρια με ανακοινώσεις. Στις επιστημονικές του δημοσιεύσεις περιλαμβάνονται 40 περίπου μελέτες και μονογραφίες, σε θέματα που αφορούν τη Νεοελληνική Ιστορία και τη λειτουργία των θεσμών.

⁷³ *Σκριπ*, 29.8. 1913.

⁷⁴ Δούσμανης, *Απομνημονεύματα*, 143-4· του ίδιου, *Ο Συμμαχικός πόλεμος κατά των Βουλγάρων, ιστορούμενος επί τη βάσει των ανακοινωθέντων των δύο συμμαχικών στρατηγείων, των διαταγών του Αρχιστρατήγου και των Ημερησίων Αναφορών των μεράρχων*, (Αθήναι: εκδόσεις Μακρής, 1927), όπου επιχειρείται η ανάδειξη του Κωνσταντίνου και του Επιτελείου ως αποκλειστικών συντελεστών στη νίκη του Β΄ Βαλκανικού Πολέμου.

⁷⁵ Μαλέσης, 416-25.